

DOI: <https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2021.01-02-083>
УДК 94(47+57)

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України
E-mail: bazhancio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Вадим Золотарьов (м. Харків)

кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

« ... Я виконував саму чорну роботу в ЧК» (Соломон Соломонович Брук)

У статті ставиться за мету простеження процесу формування та кар'єрного зростання представника радянської каральної інституції - слідчого наркомату внутрішніх справ УРСР С.С. Брука та висвітлюється корпоративна поведінка співробітників секретно-політичного відділу НКВС УРСР у добу Великого терору. Під час дослідження автори опиралися на історико-генетичний, історико-порівняльний методи та інструментарій соціальної психології.

Висновки. Особова та архівно-кримінальна справа слідчого НКВС Соломона Соломоновича Брука, а також інші архівні документи радянських органів держбезпеки дозволяють проаналізувати кількісні та якісні характеристики кадрового потенціалу ВЧК-ДПУ-НКВС. З моменту створення більшовицької таємної поліції існували труднощі підбору в силове відомство осіб, які мали бодай середню освіту. Поповнення чекістських структур в 1920-1930-ті роки відбувалося за рахунок демобілізованих військовослужбовців, комсомольських та профспілкових активістів, партійно-радянських активістів. На діяльність співробітника радянських органів держбезпеки в 1920-1930-ті роки негативно впливали правовий нігілізм, внутрівідомчі регуляторні акти, наявність владних повноважень, перевантаження на роботі (стислість термінів, що відводилися на розслідування кримінальної справи), напруженість пов'язана з великими фізичними і психічними навантаженнями. За 17 років Соломон Брук пройшов шлях від непідготовленого чекіста з числа комсомольських активістів до навченого співробітника секретно-політичного відділу НКВС УРСР зі спеціалізацією слідчого та фахівця агентурно-оперативних комбінацій. Основою слідчої діяльності капітана держбезпеки С. Брука, залученого до масових каральних акцій радянської влади (справа «СВУ», «Весна», «Українська військова організація», «Польська військова організація», Справа Об'єднаного троцькістсько-націоналістичного блоку (бойової організації) в Україні), було не посягання права та моралі, а провокаційна робота з агентурою, адміністративно-управлінська поведінка з перевищенням службового становища, шантаж, участь в розправі над засудженими.

Ключові слова: Соломон Соломонович Брук, НКВС УРСР, справа «СВУ», «Весна», «Українська військова організація», «Польська військова організація», Справа Об'єднаного троцькістсько-націоналістичного блоку (бойової організації) в Україні).

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,
Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: bazhanclio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Vadym Zolotaryov (Kharkiv)

candidate of technical sciences professor of Kharkiv
National University of Radioelectronics
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

«... I did the dirtiest work in the CHEKA» (Solomon Solomonovich Bruk)

*The article traces the process of formation and career growth of the Soviet punitive institution representative – the Investigative People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR S.S. Bruk. It also highlights the corporate behavior of employees of the NKVD secret political department in the days of the Great Terror. During the study, the authors relied on historical-genetic, historical-comparative **methods** and social psychology methodological tools.*

Conclusions. *The personal and archival-criminal case of the NKVD investigator Solomon Solomonovich Bruk, as well as other archival documents of the Soviet state security bodies allow to analyze the quantitative and qualitative characteristics of the personnel potential of the Cheka-DPU-NKVD. Since the creation of the Soviet secret police, there have been difficulties in recruiting people with at least secondary education to this organization. Replenishment of Chekist structures in the 1920-ies and 1930-ies took place at the expense of demobilized servicemen, Komsomol and trade union activists, and party-Soviet activists. The activities of an employee of the Soviet state security agencies in the 1920-ies and 1930-ies were negatively affected by legal nihilism, internal regulatory acts, and difficult responsibilities; overload at work (brevity of the time allotted for the investigation of a criminal case), tension that is associated with great physical and mental strain. For 17 years, Solomon Bruk made a career from an untrained KGB member as a Komsomol activist to a trained officer of the secret political department of the NKVD of the USSR with a specialization in investigation and specialist in intelligence and operational combinations. The basis of the investigative activity of the State Security Captain S. Bruk, who was involved in mass punitive actions of the Soviet government (case «IED», «Spring», «Ukrainian military organization», «Polish military organization», case of the United Trotskyist-nationalist bloc (combat organization) in Ukraine), was not a combination of law and morality, but the provocative work with the agents, excess of official position-administrative and managerial responsibilities, blackmail, participation in the massacre of convicts.*

Key words: *Solomon Solomonovich Bruk, NKVD of the Ukrainian SSR, case of «IED», «Spring», «Ukrainian military organization», «Polish military organization», Case of the United Trotskyist-nationalist bloc (combat organization) in Ukraine).*

Останнім часом серед українських та зарубіжних істориків посилюється інтерес до так званої «чекістської біографістики». Опубліковано низку праць, в центрі уваги яких є доля керманічів, які за часів тоталітарного режиму

визначали зміст діяльності більшовицької таємної поліції на теренах країни Рад¹. Однак про безпосередніх виконавців великої чистки радянського суспільства від «експлуататорських класів», «ворогів народу» в 1920-1930-х роках на

¹ Див. наприклад: Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» - Николай Єжов. – М.: Российская политическая энциклопедия; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2000.- 464 с.; Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. – М.: Политическая энциклопедия, 2017. – 406 с.: ил. – (История сталинизма).

сьогодні відомо дуже мало. Об'єктивна інформація про життєвий шлях, чекістську кар'єру, особливі риси характеру, професійну поведінку співробітника секретно-політичного відділу ДПУ-НКВС Соломона Соломоновича Брука, причетного до фабрикації найбільш резонансних справ у 1930-ті роки («Спілка визволення України», «Українська військова організація» та ін.) проливає світло на специфіку і методи роботи радянських органів держбезпеки.

Соломон Соломонович Брук народився 5 серпня (за старим стилем) 1898 р. у с. Рудня – адміністративному центрі однойменної волості Оршанського повіту Могильовської губернії (нині місто Рудня – районний центр Смоленської області Російської Федерації). За свідченнями Соломона Брука його батько - Брук Шмуель-Залман Євелєв - разом з іншою родиною орендував 2 десятини землі на яких розводив городину. Господарювали на землі без найманої сили, оскільки у батька було 9 дітей, а його компаньйона – 14². Втім у довідці Руднянського райвідділу НКВС від 22 червня 1937 р. повідомлялося, що батько Брука, який за документами значився як Аркадій Семенович, був уродженцем Рудні та до революції займався орендою землі, сів город близько 2-х десятин, застосовуючи сезонну найману робочу силу до 10 осіб. З майна мав – будинок, корову і надвірну будову, а у 1927 р. був позбавлений виборчих прав³.

Втративши у 4-х річному віці матір⁴, Соломон не зумів отримати жодної освіти – «навчався вдома, знання мав [на рівні] 2-х класів церковно-парафіяльної школи»⁵. Низький освітній рівень Брука відзначався не лише в його офіційних характеристиках на кшталт «загальноосвітня підготовка не зовсім задовільна»⁶, але й в спогадах колег по службі, які відзначали, що Соломону Соломоновичу «заважав низький рівень освіченості»⁷.

Важка селянська праця не приваблювала хлопця тому у пошуках кращої долі він покинув рідне село. Починаючи з 1911 р. працював хлоп-

чиком на складі борошна у містечку Дубровно-Оршанського повіту Могильовської губернії. З початком Першої світової війни Брук перебрався до міста Єлець Орловської губернії, де влаштувався помічником у хлібну контору, а з 1916 р. працював паяльщиком на «Паровій самоварній фабриці спадкоємців І.Ф. Капирзина» у місті Тула⁸. В умовах глобального збройного конфлікту Соломон майстрував не знамениті тульські самовари, а виробляв корпуси для ручних гранат⁹. Праця понад рік на тульській фабриці дало Бруку підстави вказувати в анкетних даних свій соціальний стан - «з робітників». Однак «пролетарський хліб» йому прийшовся не до вподоби, оскільки у 1917 р. юнак подався працювати сторожем, а згодом прикажчиком на лісовому складі промисловця Черняка у селі Мостове – адміністративному центрі Десенської волості Подільського повіту Московської губернії¹⁰.

Соломон Брук тримався осторонь революційних процесів 1917-1920 років. У добу Гетьманату Павла Скоропадського 22-річний Соломон перебрався до Харкова та влаштувався прикажчиком на місцеву кондитерську фабрику Д.К. Кромського, на якій пропрацював до початку 1920 року. Ухилення в політичному житті міста дозволило С. Брука без жодного остраху пережити денікінську окупацію. Лише у листопаді 1919 р. коли у місті Харкові остаточно утвердилася радянська влада Соломон нарешті визначився зі своїми політичними уподобаннями. Наприкінці 1919 р. він став одним з організаторів комсомольського осередку на кондитерській фабриці, а в січні наступного року вступив до лав більшовицької партії. У лютому 1920 р. за пугівкою Холодно-

С.С.Брук (1930-ті рр.)

² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 9.

³ Там само, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 55.

⁴ Там само, ф. 12, спр. 2472, арк. 5зв.

⁵ Там само, арк. 1 зв.

⁶ Там само, арк. 34.

⁷ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 64826, т. 2, арк. 339.

⁸ Там само, ф. 12, спр. 2472, арк. 9.

⁹ Бритенкова Л.В. Капырзин Иван Федорович и наследники, купцы, фабриканты-самоварщики (конец XIX – начало XX вв.). Летопись тульского предпринимательства. - Тула, 2016. - С. 100-102.

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 9.

горського районного партійного комітету став навчатися в центральній партійній школі при ЦК КП(б)У в Харкові¹¹. Наприкінці квітня 1920 р., у розпал радянсько-польської війни, весь особовий склад партійної школи був направлений у розпорядження політвідділу Південно-Західного фронту Робітничо-селянської Червоної армії. Призваний по партійній мобілізації Соломон Брук був оформлений агентом інформаційного відділку управління постачання Південно-Західного фронту. За кілька тижнів цей підрозділ влився до спеціального відділу Центрального управління надзвичайних комісій і особливих відділів (ЦУПНАДКОМ). Так у травні 1920 р. Брук розпочав свою чекістську кар'єру¹² на посаді оперативного комісара з обшуків і арештів. У Харкові так званий штаб ЦУПНАДКОМу окрім підготовки масових операцій з ліквідації контрреволюційних організацій «очищав» тодішню столицю УСРР від буржуазного та спекулятивного елементу, відправляв «представників буржуазного класу» на примусові роботи, вилучав зброю та «продовольчі надлишки», виловлював дезертирів і осіб, що ухилялися від мобілізації до Червоної Армії¹³. Тодішній керівник оперативно-слідчої частини цього штабу Олександр Борисович Розанов¹⁴ не без гордості пригадував, що «у штабі мені довелося провести велику роботу по розбиванню м. Харкова майже на кожную квартиру»¹⁵.

У цей час в столиці Української СРР працював Фелікс Дзержинський, який писав заступнику голови ВЧК Івану Ксенофонову, що зробить все, аби дати «можливість зміцнити ЧК, захищаючи її від українщини»¹⁶. Ще більш промовисті слова Ф. Дзержинський написав В. Леніну з Харкова 26 червня 1920 р. (подаємо мовою оригіналу): «*Местные коммунисты какие-то недоноски, живут мелкими интересами.*

Русопятства я не замечал, да и жалоб не слышал. В области моей специальности – здесь обильный урожай. *Вся, можно сказать, интеллигенция средняя украинская – это петлюровцы...* Громадной помехой в борьбе – отсутствие чекистов-украинцев»¹⁷ (прикметно, що виділені нами слова не увійшли до радянських¹⁸ та сучасних російських видань, присвячених діяльності Ф.Е. Дзержинського¹⁹).

Харків. Літо 1920. Сидять зліва направо: Василь Манцев – начальник ЦУПНАДКОМу, Фелікс Дзержинський, Всеволод Балицький – заступник начальника ЦУПНАДКОМу

Невдовзі Брук був переведений до Харківської губернської ЧК. У регіональній структурі репресивного органу радянської влади обіймав посади: співробітник для доручень (з 5 липня 1920 р.); старший співробітник оперативної частини (з 1 січня 1921 р.); секретар комуністичного осередку (з 24 березня 1921 р.); помічник уповноваженого загальної групи Харківської губ. ЧК (з 11 травня 1921 р.); черговий слідчий

¹¹ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 9.

¹² Там само, арк. 10.

¹³ ВЧК-ГПУ. Документи и материалы / Ред.-составитель Ю.Г. Фельштинский. - М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1995. - С. 146.

¹⁴ Біографічний нарис про О.Б. Розанова див: Бажан О., Золотарьов В. Перший секретар ВУЧК (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Олександра Розанова) // Краєзнавство. – 2013. - № 2. - С.197-205.

¹⁵ ГДА СБУ (м. Одеса), спр. 2151, арк. 2.

¹⁶ Ф.Э. Дзержинский- председатель ВЧК-ОГПУ. 1917-1926 / Сост. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов. - М.: МФД: Материк, 2007. - С. 188.

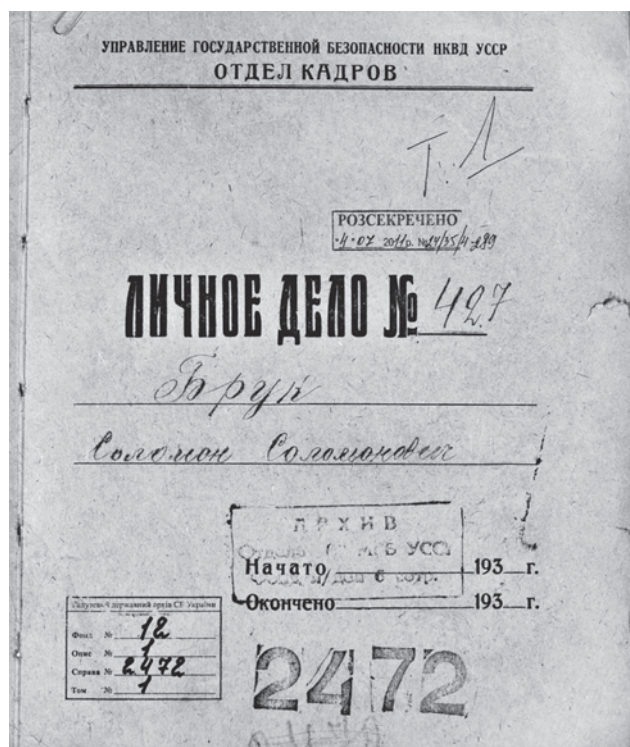
¹⁷ Большевицкое руководство. Переписка. 1912-1927. - М: РОССПЭН, 1996. - С. 137-138.

¹⁸ В.И. Ленин и ВЧК. Собрание документов (1917 – 1922 гг.). - М.: Политиздат, 1975. - С. 389.

¹⁹ Ф.Э. Дзержинский -председатель ВЧК-ОГПУ... - С. 192.

(з 1921 р.); помічник уповноваженого загальної групи (з 13 січня 1922 р.); старший черговий слідчий секретно-оперативного відділу (з січня 1922 р.); т.в.о. чергового слідчого секретно-оперативного відділу (з 2 лютого 1922 р.); черговий по оперативному відділку (з 8 березня 1922 р.); т.в.о. начальника оперативного відділку (з 24 червня 1922 р.); начальник оперативного відділку Харківського губвідділу ДПУ (з 24 липня 1922 р.); комендант (з 22 вересня 1922 р.)²⁰.

Матеріали, які б висвітлювали конкретну роботу Брука у лавах ЧК-ДПУ на початку 1920-х років у його особовій справі відсутні.

Обкладинка особової справи С.С. Брука

Перші ж чотири записи стосуються дисциплінарних стягнень: 8 вересня 1921 р. – заарештований на 15 діб; 12 червня 1922 р. – винесено догану за невірну видачу автомашин у гаражі; 7 липня 1922 р. – зроблено зауваження за неприйняття заходів для налагодження замків; 22 вересня 1922 р. – оголошується догана за звернення не за формою до ДПУ УСРР²¹. Однак лист С. С. Брука

до наркома внутрішніх справ СРСР М.І.Єжова у 1937 р. децю проливає світло на деякі епізоди його початкової фази чекістської кар'єри в Харкові: «По роду своєї служби я виконував найчорнішу роботу ЧК. На подібних людей тоді дивилися як на чорних людей...»²². Можна припустити, що «найчорніша робота» за визначенням С. Брука полягала у виконанні смертних вироків, які в органах радянської державної безпеки, зазвичай, виконували спеціальні співробітники під керівництвом комендантів. Нині неможливо встановити, коли Брук почав виконувати роботу ката – коли став комендантом чи раніше? Втім не викликає сумніву той факт, що його сходження шаблями чекістської кар'єри розпочалося з розстрільних підвалів Харківської губерньської ЧК.

16 листопада 1922 р. Брук «здав справи комендатури, сховища, стола зброї та арештованих до ДПУ УСРР». Переведення Брука на оперативну роботу, ймовірно, сталося завдяки реорганізації силової структури. Харківський місцевий відділ ДПУ, який у господарському відношенні став обслуговуватися господарським апаратом ДПУ УСРР²³ і тому посаду коменданта було скасовано. З 22 грудня 1922 р. Брук почав працювати помічником уповноваженого секретного відділу Харківського місцевого відділу ДПУ²⁴.

Секретний відділ Харківського місцевого відділу ДПУ 27 листопада 1922 р. очолив Наум Маркович Райський-Лехтман, в службовій атестації якого відзначалося: «Вперше в Харківській ГЧК організував таємну агентуру по а/р і політ-партіям всесоюзного масштабу у 1921–1924 рр. у Харкові. Викрив архів Харківського комітету та Лівобережного бюро правих есерів у 1922 році. Виявив ініціативу та активність у викритті кількох складів ЦК меншовиків у 1922, 1923 р. у Москві. Викрив підпільну друкарню Лівобережного бюро правих есерів у 1923 р. у Харкові. Викрив Всеросійський з'їзд меншовицької спілки молоді у Москві. Виявив ініціативу та активну участь у викритті підпільної друкарні ЦК меншовиків у 1923 р., одночасно з ОДПУ викрив підпільний з'їзд анархістсько-синдикалістського Інтернаціонала на Україні у 1924»²⁵. Вірогідно, що

²⁵ Тумишис М.А., Золотар'єв В.А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1938. Опыт биографического словаря – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2017. – С. 523.

²⁰ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 13 зв.

²¹ Там само, арк. 51.

²² Там само, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 111.

²³ Державний архів Харківської області, ф. 1, оп. 1, спр. 857, арк. 23.

²⁴ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 13 зв.

Соломон Брук, як підлеглий Наума Райського, був задіяний до погрому найбільш масових та впливових партій в часи Лютневої революції 1917 року. Наум Райський характеризував Брука як вмілого організатора і адміністратора, який має здібності до секретно-оперативної роботи, «виявляє ініціативу, енергію, вміння володіти собою та визнавати свої помилки». 2 червня 1923 р. Соломон Соломонович отримав першу в своєму послужному списку подяку «за особливо цінну для відділку роботу»²⁶.

Н.М. Райський
(середина 1930-х рр.)

Восени 1923 р. начальник Харківського місцевого відділу ДПУ Семен Ізраїльович Западний²⁷ за сумісництвом став заступником начальника секретного відділу секретно-оперативної частини (СОЧ) ДПУ УСРР²⁸. На початку жовтня 1923 р. С. Западний пролобіював для С. Брука посаду помічника уповноваженого²⁹. Коли ж 25 січня 1924 р. на посаду начальника секретного відділу ДПУ УСРР був призначений Н. Райський, то здавалося, що на Соломона Соломоновича очікує стрімкий кар'єрний злет. Проте через еміграцію батька, колишнього власника великої друкарні у Харкові, до Палестини Н. Райський 7 травня 1924 р. був усунутий з посад і невдовзі відправлений за межі України.

Валерій Михайлович
Горожанин (друга
половина 1920-х рр.)

Новопризначений начальник секретного відділу ДПУ УСРР Валерій Михайлович Горожанин не бачив С. Брука у своїй команді та намагався відправити його на Донбас «через необхідність підсилення роботи по економічній лінії і по боротьбі з бандитизмом»³⁰. Коли ж це призначення не відбулося то В. Горожанин на початку липня 1924 р. перемістив С. Брука в так званий резерв призначень³¹ з наступною характеристикою: «потребує солідної чекістської школи... і поки в підходах керується інстинктом, ніж вмінням.. Серйозний фізичний недуг впливає на працездатність і психіку цього товариша. Політично розвинутий слабо»³².

Попри здоровий спосіб життя Соломон Брук постійно бідкався на безсоння, дратівливість, емоційність. Маючи діагноз «неврастенія»³³ регулярно відпочивав в санаторіях Кисловодська (1923 р.), Одеси (1924 р., 1926 р., 1928 р.), південного берега Криму (1927 р.)³⁴. Підправивши здоров'я у відомчому пансіонаті в Південній Пальмірі чекіст 1 листопада 1924 р. прибув у розпорядження Київського губернського відділу ДПУ, де за 12 днів був затверджений помічником уповноваженого секретного відділу³⁵. Це призначення відбулося не без участі помічника начальника Київського губвідділу ДПУ Семена Западного, який знову взяв Брука під свою опіку.

²⁶ ГДА СБУ, ф.12, спр. 2472, арк. 51.

²⁷ Докладно про С.І. Западного див: Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині, Харків:Фоліо, 2003. – С. 56-66; Золотарьов В., Бажан О. Секретар Одеської підпільної контррозвідки: штрихи до портрету комісара державної безпеки 3-го рангу С.І. Западного // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. - Одеса, 2012. – Вип.15. – С. 209 – 228.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 561, арк. 4-4зв.

²⁹ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 13 зв.

³⁰ ГДА СБУ, Київ, ф. 12, спр. 2472, арк. 22.

³¹ Там само, арк. 13 зв.

³² Там само, арк. 51зв.

³³ Там само, арк. 24.

³⁴ Там само, арк. 32 зв.

³⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 12, спр. 2472, арк. 13 зв.

Стан здоров'я Соломона Соломоновича серйозно непокоїв його шефа - начальника секретного відділу Київського губвідділу ДПУ Олександра Васильовича Карпилова, який у червні 1925 р. серед «особливих недоліків» підлеглого вказував на його «хворобу та нервовість»³⁶. Наприкінці 1925 р. атестаційна комісія Київського окружного відділу ДПУ (організованого з розформованого у серпні губернського відділу) теж акцентувала увагу на психічному стані С.С. Брука: «тямущий помічник уповноваженого, знає агентурну роботу, але хворий, психіка надломлена, «чомусь завжди чимось незадоволений», потрібно слідкувати за його роботою»³⁷.

Вади здоров'я не стали перепоною для розвитку кар'єри чекіста. Навесні 1930 р. в нагородному листі на старшого уповноваженого секретного відділу Київського окружного відділу ДПУ голова ДПУ УСРР В.А. Балицький відзначав: «Тов. Брук в секретно-оперативній роботі виявив себе здібним, енергійним, наполегливим і рішучим працівником. Має заслуги там же в області боротьби з антирадянськими партіями, працюючи в цьому напрямку з 1923 року. Викрив кілька активних анархістських груп і підпільних організацій політичних антирадянських партій. З 1927 р. працює в сфері боротьби з українською контрреволюцією, виявив себе як видатний агентурник і відмінний оперативний працівник.

Приймав активну участь у розробці і ліквідації Київської групи «Спілка Визволення України», яка являла собою всеукраїнську повстанську організацію, що прагнула підняти збройне повстання та повалити радянську владу при підтримці іноземних інтервентів і шляхом організації терористичних актів проти вождів партії і представників радянської армії.

У справі ліквідації «СВУ» тов. Брук відіграв видатну роль і своєю наполегливістю та рішучістю, застосовуючи складні агентурно-оперативні комбінації, він досяг викриття ролі центральних фігур у справі «СВУ», керівника «СВУ» - академіка Єфремова, члена центру «СВУ» - Дурдуківського, керівника терористичного бойового загону молоді – Павлушкова та ряду інших по-

важних учасників організації, внаслідок чого була викрита повстанська сутність ліквідованої організації»³⁸.

Ще в червні 1929 р. Всеволод Балицький інформував ЦК КП(б)У, що ця «організація об'єднувала антирадянські налаштовану інтелігенцію, колишніх знаних учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства... Незважаючи на те, що багато учасників ліквідованої нині органами ДПУ України контрреволюційної організації «Спілка визволення України» були в різний час амністовані Радянською владою, вони не відмовилися від подальшої злочинної контрреволюційної діяльності і створили організацію, що мала на меті об'єднати навколо себе українські антирадянські елементи і шляхом масової агітації, пропаганди і шкідництва, спираючись на підтримку міжнародної буржуазії, викликати повстання проти Радянської влади...»³⁹.

Процес «СВУ», який сучасники вдало називали «театром у театрі», оскільки він відбувався в приміщенні Харківського оперного театру (нині будівля харківської обласної філармонії). Судовий розгляд тривав з 9 березня по 19 квітня 1930 року. На лаві підсудних опинилось 45 осіб, серед яких були 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 вчителів, 1 теолог, 1 священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і 1 бібліотекар. 15 підсудних працювали в системі ВУАН. Понад 30 осіб були пов'язані в минулому з діяльністю українських політичних партій та державних інституцій у часи Української революції 1917-1921 років. Цей процес став свого роду закликком для наступу проти представників старої, передусім академічної, інтелігенції, а також діячів Української автокефальної православної церкви. Недаремно С.С. Брук, як згадував один із підсудних, на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання - і воно буде виконане; кого не поставимо - перестріляємо!»⁴⁰.

Брук був людиною запальної вдачі та мав репутацію брутального та цинічного слідчого.

³⁶ Там само, арк. 51зв.

³⁷ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 51зв.

³⁸ Там само, арк. 52-53.

³⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2994, арк. 185, 186, 190.

⁴⁰ Снегірьов Г. Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. - К., 1990. - С. 110.

Засуджений у справі «СВУ» завідувач 1-ю київською трудовою школою В.Ф. Дурдуківський говорив, що «Брук гіпнотизує та вганяє в нестерпний жах»⁴¹. Редактора «Словника живої мови» Г.К. Голоскевича, який також проходив у справі «Спілки визволення України» вразили висловлювання слідчого Брука щодо «українського питання»: «Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, - не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо»⁴².

Між тим зберігся і інший опис методів роботи Брука. Юрій Юркевич, якого Соломон Соломонович допитував у 1929 р. в Києві пригадував: «Слідчий Брук сам прийшов до мене і повів із в'язниці до головного корпусу, через вулицю, переклавши пістолета із штанів до піджачної кишені. Сів до задріпаного столу, посадив мене на стілець навпроти. Бруку років з 30–35, вродливий єврей, італіянистий, смаглявий, синьо-чорне кучеряве волосся, очі, ніби сливи. На зріст – нижче середнього. Допит тягся 2-3 години. Говорив Брук зі мною дуже спокійно, без крику, на ви... Заповнюючи сторінку за сторінкою протоколу, Брук давав мені їх підписати. Але ось що мене здивувало – проте ще не насторожило, - Брук усе намагався сформулювати почуте по-своєму. Наприклад, якщо йшлося про те, як я інколи з кимось бачився, то записувалося: «підтримував зв'язок». Зустрівся з кимось у товаристві – то вже було «зборище групи» і тому подібне...

Підписав я протокол й питаю в Брука: як би це швидше відправитися додому, бо на носі іспити. Той спокійно відповів, що сумнівається, чи зможу я взагалі продовжувати навчання. Це мене настільки ошелешило, що я навіть не повірив йому»⁴³.

Заслуги С. Брука та інших співробітників секретно-політичного відділу були належним чином оцінені республіканським партійним керівництвом і 28 квітня 1930 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено рішення «Про нагородження співробітників ДПУ за викриття СВУ» орденом Червоного Прапора. Найвищу нагороду

країни пропонувалося вручити начальнику секретного відділу ДПУ УСРР В.М. Горожанину; начальнику 2-го відділку секретного відділу ДПУ УСРР Б.В. Козельському; начальнику Київського окружного відділу ДПУ В.Т. Іванову; начальнику Миколаївського окружного відділу ДПУ О.Б. Розанову; начальнику Дніпропетровського окружного відділу ДПУ Ф.Я. Леонюку; начальнику секретного Київського окружного відділу ДПУ Г.Б. Загорському; уповноваженому контррозвідувального відділу ДПУ УСРР З.М. Ушакову, а також старшому уповноваженому секретного Київського окружного відділу ДПУ С.С. Бруку⁴⁴.

Цікаві нюанси про роботу Брука по «СВУ» містяться в атестації, підписаній Г.Загорським: «провів дуже успішно слідство по ряду основних фігурантів справи «СВУ». Водночас з безпосередніми допитами арештованих він вміло обробляв їх агентурним шляхом»⁴⁵.

Пізніше, у листі до М.Єжова С.Брук представлятиме себе чи не головною особою у фабрикації процесу «СВУ»: «Я беру на себе сміливість сказати, що першим, хто вніс масовість в нашу роботу – це я, починаючи зі справи С.В.У. Я цю справу провів з великими боями з моїм керівництвом, яке не звикло та лякалося великих справ. Про це на Україні знає кожний, хто має хоч маленьке відношення до оперативної роботи...»⁴⁶.

Однак у Москві з якихось причин відхилили клопотання українського керівництва, орденом Червоного Прапора був нагороджений лише В.Горожанин, а С.Брук у якості компенсації отримав знак «Почесний працівник ВЧК-ДПУ» (V) за № 664.

Григорій Борисович Загорський-Зарицький (1930-ті рр.)

⁴¹ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. - К.: Інтел, 1995. - С. 415.

⁴² Білокін С. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення // Історіографічні дослідження в Україні. - 2012. - Вип. 22. - С. 385-442.

⁴³ Юркевич Ю. Спогади 1929 – 1934 років // Зона. - 1992. - № 1. - С. 9-10.

⁴⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 184, арк. 87.

⁴⁵ Там само, арк. 37.

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 120.

Упродовж 1930-1931 років старший уповноважений секретного відділу Київського оперативного сектора ДПУ УСРР Соломон Брук був задіяний у каральній операції радянських органів державної безпеки проти військових спеціалістів – колишніх генералів та офіцерів Російської імператорської армії, які перейшли на службу до Червоної армії (справа «Весна»). Віддаючи належне С. Бруку у розробці та ліквідації так званого антирадянського угруповання «СВУ», керівництво наркомату внутрішніх справ УСРР було вкрай незадоволено діями слідчого у реалізації справи Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації «Весна». 1 березня 1931 р. голова ДПУ УСРР В.А. Балицький підписав наказ за № 51 про накладання адміністративного стягнення на старшого уповноваженого секретного відділу Київського оперативного сектора ДПУ С.Брука, в якому відзначалося, що «в процесі роботи по справі «Весна» ... Брук, досягнувши цілого ряду досягнень, замість подальшої невтомної праці над арештованими для закріплення цих досягнень – припустив низку грубих помилок, внаслідок чого могла бути нанесена шкода слідству по дорученій йому групі арештованих. При роздачі вказівок працівникам ДПУ УСРР по ознайомленню з ходом слідства, тов. Брук виявив виняткову недисциплінованість, грубість і нетактовність. Така поведінка чекіста, особливо саме тепер, в умовах напруженої бойової роботи, що вимагає виняткової чіткості всього апарату ДПУ і беззастережного виконання директив центру, заслуговує на найсуворіше покарання, але враховуючи багаторічну роботу тов. Брука в органах ДПУ – на цей раз обмежимося оголошенням йому суворої догани з попередженням»⁴⁷.

Ймовірно Соломон Брук зробив певні висновки оскільки в черговій характеристиці на-

Всеволод Аполлонович
Балицький (1932 р.)

чальника Київського оперативного сектора ДПУ УСРР Василя Тимофійовича Іванова підкреслювалась «посидючість, ініціативність і наполегливість доброго агентуріста та слідчого Брука», який за останній період «добре попрацював» і, зокрема в останній період вмiло проробив і ліквідував повстанські справи «Втікачі» і «Компанія», досяг позитивних результатів у слідчій роботі по справі «Весна». Разом з тим начальник Київського оперативного сектора ДПУ відзначив, що Брук «в роботі використовує ризиковані методи, які можуть звести нанівець його успіхи у слідчій роботі. Як і раніше він недостатньо витриманий і дисциплінований, крім того під впливом успіхів в роботі в ньому виявляється риса чванливості. З великим трудом визнає свої помилки. Керувати підлеглими йому співробітниками ще не навчився та відмовляється. По посаді, що займає, потребує посиленого керівництва та тиску»⁴⁸.

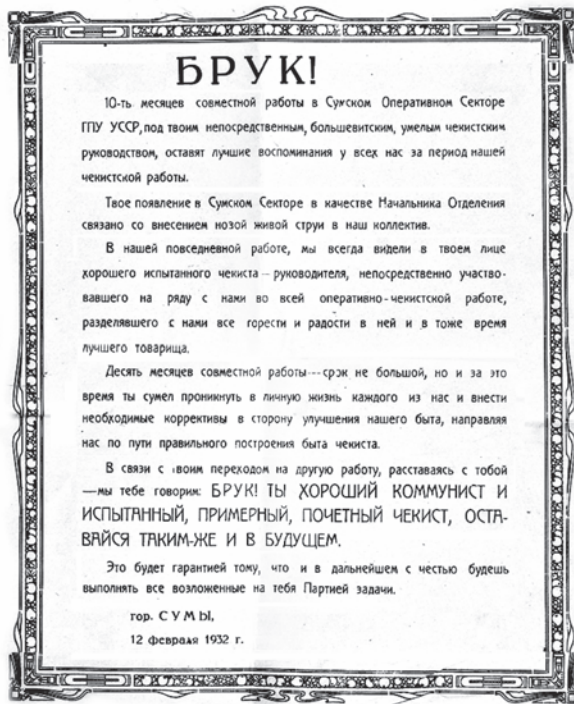
Василь Тимофійович
Іванов (1937 р.)

Навесні 1931 року Брука відряджають на оперативну роботу до Сумського оперсектора ДПУ УСРР, де протягом 10 місяців обіймав посаду помічника начальника, а потім начальника секретно-політичного відділку Сумського оперсектора ДПУ. Перед від'їздом Брука з Сум його підлеглі вручили йому саморобну грамоту, датовану 14 лютого 1932 р.:

«Брук! 10 місяців сумісної роботи... під твоїм безпосереднім, більшовицьким, вмiлим керівництвом залишить у нас кращі спогади за весь період нашої чекістської роботи. Твоя поява ... пов'язана з внесенням нового живого струменя в наш колектив... Ти зумів проникнути в особисте життя кожного з нас і внести необхідні корективи в сторону поліпшення нашого побуту, направляючи на шлях правильної побудови побуту чекіста».

⁴⁷ Там само, ф. 12, спр. 2472, арк. 55.

⁴⁸ Там само, арк. 47.

Після Сум Брук опиняється в столиці УСРР у кріслі оперуповноваженого 1-го відділку секретно-політичного відділу ДПУ УСРР. У лютому 1932 року «за нещадну боротьбу з контрреволюцією» Соломона Брука було нагороджено пістолетом системи «МАУЗЕР»⁴⁹.

⁴⁹ Там само, арк. 102.

7 серпня 1932 р. Соломон Соломонович призначається помічником начальника секретно-політичного відділу (СПВ) обласного відділу ДПУ. Як керівник слідчої групи він здійснював розробку та ліквідацію агентурних справ стосовно «українського підпілля» на Поділлі (справи «Інтелігенти», «Невдоволені», «Українська військова організація», «Польська організація військова – «ПОВ»). Арсенал хитроців та всіляких вивертів, які застосовував С. Брук під час досудового слідства, детально описав у квітні 1934 року у своїй заяві на адресу генерального прокурора по спецсправам Когана заарештований у справі «ПОВ» інспектор Вінницького обласного відділу наросвіти Андрій Якович Григорович: «Техніка і методи слідства були так організовані, що будь-яка людина в кінцевому результаті повинна була спасувати в силу різних тих політичних міркувань, які велись слідством... Сам процес мого слідства з самого початку був представлений в такому ключі, що розвиток даної к/р організації особливо ПОВ є нічим іншим як політичною «демократизацією». Я нічого не міг повідати про таку організацію і не міг нічого написати. Врешті-решт слідчий склав мені схему-конспект по якій я повинен писати, все ж писати я не міг нічого і не знав, що писати. Тов. БРУК прийняв мене доволі люб'язно і почав зі мною говорити. Перші його слова він сказав: «Раз ви заарештовані органами ДПУ потрібно бути маленьким. Ви, говорить, не у себе в кабінеті, а в ДПУ... Почалася розмова про організацію ПОВ. Всі наші розмови звелися до того, що я зрозумів не інакше як дійсно політичною необхідністю... Коли почали писати знову протокол у нас знову виникла неузгодженість з показами заарештованих. Так вийшло з т. Гольдом. Я нічого не міг сказати, бо зовсім не знав, що писав Гольд. Гольд розвів таку теорію у своїх показах, що потрібно заарештовувати усіх поголовно. Тоді нас посадили в одну камеру де ми писали два дні, підряд. Я і Гольд були впевнені в тому, що це як система, фантазія, більше нічого, яку потрібно тримати в секреті. В кінці кінців з мене зробили націоналіста і контрреволюціонера заставили мене писати, мене спровокували під приводом допомоги

Грамота Колегії ОДПУ
про нагородження
С. Брука вогнепальною зброєю.
Березень 1932 р.

ДПУ, запевняли мене, що мені нічого не загрожує, що я член партії повинен зрозуміти для чого все це потрібно. Таким чином я став жертвою обману»⁵⁰.

Скаргу Григоровича було взято до розгляду апеляційною інстанцією, а Брук був змушений виправдуватися. Щоразу пригадуючи про службове розслідування у справах «ПОВ» та «УВО», Брук наполегливо обіляв свою репутацію: «Справи у Вінниці я лишив і поїхав. В той час ізоляція арештованих була порушена, арештованих посадили до одного вагону. В Києві вони сиділи в одній камері, змовились і почали писати заяви у всі кінці, вигадуючи всякі небиліці про нібито невірне ведення слідства. Особливо зло писав такий собі Матвеев, якого підтримували брати-комуністи. Мене весь 1934 рік то у Харкові, то у Києві форменим способом тероризували. Я писав сотні пояснень. Викликали мене з відпустки. По справі Матвеева був влаштований свого роду суд і тільки завдяки тому, що я зібрав документи, які викривали Матвеева у брехні, мене виправдали, а його все-таки звільнили. Заяви не припинялися, надходили... Заяв цих було десятки, а навколо мене було створено надзвичайно напружену та тяжку атмосферу. Я писав пояснення, отримував запити із Москви, відкликався із відпустки. Перебував у пригніченому стані»⁵¹.

Попри нагінки з боку начальства Брук у своїй подальшій роботі з успіхом продовжував активно використовувати внутрішньо – камерну обробку арештованих. Незважаючи на численні перегини у слідстві, Бруку на початку 1934 року було запропоновано крісло начальника 1-го відділку секретно-політичного відділу ДПУ УСРР. Своє призначення в центральний апарат ДПУ УСРР Брук нібито зустрів без особливого піднесення: «У 1933 р. я працював у Вінницькому облуправлінні, керував слідством по двом вели-

Давид Мойсейович
Соколинський
(початок 1930-х рр.)

ким справам «УВО» та «ПОВ». Коли слідство в основному було закінчено, мене викликав у центр тоді ще заступник начальника СПВ Козельський та запропонував прийняти перший відділок СПВ центру. Він повинен був лишитися начальником СПВ, а Александровський повинен був перейти начальником особливого відділу. Я відмовився прийняти відділок, мотивуючи це тим, що туди, як правило, йдуть на відпочинок, а я ще його не потребую та поїхав до Вінниці. Через місяць у лютому 1934 р. я був викликаний до Харкова телеграмою на ім'я начальника обласного відділу ДПУ Соколинського, і був поставлений перед фактом, підписаним наказом про моє призначення»⁵².

Переведення Брука до Києва продиктоване формуванням власної команди новим начальником СПВ ДПУ УСРР Борисом Володимировичем Козельським, який призначив Соломона Соломоновича керувати 1-м відділком (антирадянські партії), яким був сконцентрований на: викриття, пророблення та облік антирадянського елемента на виробництві; висвітлювання політичних настроїв серед робітничого класу; насадження агентури та викриття і ліквідація терористичних груп серед робітничої молоді на промислових підприємствах; агентурно-оперативне обслуговування всіх учбових закладів і установ, що обслуговують промисловість; розробка антирадянських політичних партій та

антипартійних організацій і угруповань (троцькісти, анархісти, меншовики, бундівці, сіоністи, децисти, грузинські меншовики, дашнаки).

Борис
Володимирович
Козельський
(1920-ті рр.)

Восени 1934 р. секретно-політичним відділом НКВС УСРР було розпочато активну оперативну гру навколо голови Держплану УСРР Юрія Михайловича Коцюбинського, з метою прив'язати відомого громадського діяча до міфічного «всеукраїнського троцькістського центру». На початку листопада 1934 р. політбюро

⁵⁰ Там само, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 183.

⁵¹ Там само, ф. 6, спр. 50045-ФП, арк. 71.

⁵² Там само.

ЦК КП(б)У ухвалила постанову наступного змісту: «Коцюбинського Ю.М. – за прикриття дворушництва контрреволюціонера троцькіста Наумова – з роботи голови Держплану УСРР звільнити і внести Пленуму ЦК КП(б)У шляхом опитування пропозицію про вивід його зі складу ЦК КП(б)У. Коцюбинського відкомандирувати в розпорядження ЦК ВКП(б)»⁵³. У Москві Ю.М. Коцюбинський не зміг довести свою невинність і був висланий до Алма-Ати, а у лютому 1935 р. заарештований. Утримувався він спочатку на Луб'янці, але під час слідства було вирішено розробляти його «українські зв'язки». Для допитів Юрія Коцюбинського з Києва були викликані Борис Козельський і Соломон Брук, останній згодом свідчив: «Я допитував Коцюбинського разом з Петровським (йдеться про начальника 1-го відділку СПВ ГУДБ НКВС СРСР В.Г. Петровського – авт.) і Козельським у Москві протягом 3-4 днів... При допитах керівну роль відігравав Козельський, я фіксував під його диктовку, а Петровський був просто присутнім⁵⁴... Коцюбинський знав московське троцькістське керівництво і був зв'язаний з ним. Я бачив, що Козельський був дуже м'яким з Коцюбинським. Під час розмови в номері готелю з Козельським, коли я спитав, чому він такий м'який з Коцюбинським, він відповів: “Так треба. Його слід забрати на Україну”»⁵⁵. Після етапування колишнього керівника Держплану УСРР до Києва за свідченнями Соломона Брука його було усунуто від слідства нібито за «невдалу роботу з Коцюбинським у Москві»⁵⁶.

Заява на ім'я наркома внутрішніх справ УСРР В.Балицького, написана власноруч Ю.Коцюбинським переконливо демонструє, як з ним «працювали», яких саме свідчень вимагали від нього слідчі, в тому числі й Соломон Брук: «викласти всі мої свідчення про мою минулу троцькістську діяльність у вигляді заяви... Мені в цьому ... відмовлено. Козельський, Брук, Григоренко

сказали, що папір та чорнило мені будуть надані тільки для опису діяльності троцькістського центру на Україні в період 1931-1934 рр., що минуле для них і так зрозуміле і їх не цікавить»⁵⁷. І хоча під час слідства Ю.М. Коцюбинський рішуче відкидав всілякі звинувачення про приналежність до троцькістської організації, 17 травня 1935 р. він був засуджений особливою нарадою при НКВС СРСР «за контрреволюційну троцькістську діяльність» (без кваліфікації дій за статтями кримінального кодексу) до заслання строком на 5 років і висланий до Західно-Сибірського краю.

Трішки раніше, 1 квітня 1935 р., постановою тієї ж наради були засуджені 25 осіб ніби причетних до «всеукраїнського троцькістського центру». Це були в основному комуністи-керівники, яким інкримінувалося створення троцькістської організації у ВУАМЛІНі та в Держплані УСРР (колишній голова правління видавництва УРЕ Ісай Фалькевич⁵⁸, заступник головного редактора «УРЕ» І.Б. Шведов, начальник сектору легкої промисловості Держплану УСРР Д.Наумов-Леках, начальник техніко-економічного сектору Укргіпроводу Б.Рапопорт-Дар'їн, начальник сектору палива й металургії Держплану УСРР Я.Тун, завідувач сектору капітального будівництва Держплану УСРР С.Крамер, заступник завідувача партійним відділом газети «Комуніст» Е.Штейнберг, колишній віце-президент ВУАМЛІН, на час арешту – ректор Київського держуніверситету Р.Левік та ін.)⁵⁹

З середини жовтня 1935 року Соломон Брук брав участь у слідчих діях на підставі агентурної справи секретно-політичного відділу під назвою «Об'єднання»⁶⁰ (на сайті меморіального проекту «Бессмертний барак» згадується як «справа професорів»⁶¹ - авт.) на осіб причетних до антирадянської троцькістської терористичної організації в Україні, яка нібито готувала замах на керівників правлячої партії – Йосипа Сталіна, Станіслава

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 341, арк. 83.

⁵⁴ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 45886-ФП, арк. 108-109.

⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 57428-ФП, арк. 201-202.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 45886-ФП, арк. 108-109.

⁵⁷ ГДА СБУ, спр. 38485-ФП, т. 8, арк. 142.

⁵⁸ Див. докладно: *Борчук С.* Ісай Фалькевич (1883–1937) - революціонер, прокурор, цензор, голова правління «УРЕ», «прихований троцькіст» // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2012. - №1. - С. 226-242.

⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т.2, арк. 253.

⁶⁰ Там само, арк. 251.

⁶¹ Див.: https://bessmertnybarak.ru/article/delo_professorov/

Косіора, Павла Постишева. Опираючись на сфальсифіковані матеріали попереднього слідства за участі С Брука та його колег з секретно-політичного відділу Військова колегія Верховного суду СРСР 21 жовтня 1936 р. засудила до розстрілу 37 осіб, більшість з яких були викладачі українських вузів та наукові співробітники Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) та АН УСРР. Серед них: професор фізики Київського університету Лев Штрум; професор кафедри стародавньої історії Київського університету (1930-1936) Григорій Лозовик⁶²; викладач історії в Київському педінституті ім. О.М. Горького Лев Сахновський⁶³; філософ Яків Розанов (у 1922-1928 рр. завідувач Київською Центральною Робітничою бібліотекою ім. ВКП(б)); викладач діамату у Київському лісотехнічному інституті в 1931-1934 роках Гнат Звада⁶⁴, професор математики Київського університету, доктор фізико-математичних наук, член-кореспондент АН Української СРР Михайло Орлов та ін. Як свідчать архівні документи Соломон Брук в якості помічника начальника СПВ УДБ НКВС УСРР був присутній в ніч на 22 жовтня 1936 року у спецкорпусі внутрішньої тюрми НКВС УСРР під час процедури умирення педагогічних працівників та вчех і своїм підписом засвідчив акт розстрілу 37 учасників української троцькістсько-націоналістичної бойової організації.

Борис Ізраїльович
Борисов-Коган
(1950-ті рр.)

Підлеглий Соломона Брука слідчий секретно-політичного відділу НКВС УСРР Борис Ізраїльович Борисов (Коган), будучи допитаним у лютому 1956 р. у якості свідка по справі Ю.М. Коцюбинського, розповів про специфіку роботи секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР та оперативні методи С. Брука у руслі агентурної справи «Об'єд-

нання»: «У 1935 році працівників слідчої групи СПВ УДБ НКВС УСРР почали знайомити з численними протоколами арештованих по обвинуваченню в троцькістській організації, які надходили із СПВ ГУДБ НКВС СРСР. У цих протоколах, наскільки я пам'ятаю, були наведені диверсійні акти або шкідницькі дії, здійснені членами троцькістської організації, та майже у всіх говорилося про підготовку терористичних актів. В СПВ УДБ НКВС УСРР на той період розгортання слідства ще не було... Слід сказати, що згодом як Козельський, так і помічник начальника СПВ УДБ НКВС УСРР Брук, який безпосередньо керував слідчою групою, під час ознайомлення з протоколами ряду заарештованих майже у всіх слідчих вимагали допитувати підслідних про терористичні наміри троцькістської організації по відношенню Косіора, Постишева та Балицького...

Разом зі слідчою групою була організована в СПВ УДБ НКВС УСРР оперативно-облікова група, яка розмножувала протоколи допитів, знайомлячи з ними слідчих, готувала витяги зі свідчень арештованих та, за особистою вказівкою Брука, розміщувала арештованих у камери. До речі, розміщенням того або іншого арештованого у камери займався Брук. Він, звичайно, намагався розмістити арештованих так, щоб

Сергій Аполлонович
Пустовойтов
(1930-ті роки)

ті арештовані, які вже зізналися, були розміщені до однієї камери з тими, хто ще не зізнався. Розміщенню арештованих Брук, та і сам Козельський надавали великого значення. На мою думку вони це робили для того, щоб деякі арештовані, які вже зізналися, позитивно впливали на арештованих, які ще не зізналися.

⁶² Шевченко Л. Григорій Натанович Лозовик // Зневажена Клію :Зб. ст. / Голов. ред. Ю.З. Данилюк. - К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. - С. 298-304 .

⁶³ Шевченко Л. Лев Натанович Сахновський // Зневажена Клію :Зб. ст. / Голов. ред. Ю.З. Данилюк. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. - С. 413-416 .

⁶⁴ Кравченко Н. Реабілітований історією: Звада Гнат Гнатович // Гілея: науковий вісник.- 2013. - № 77. - С. 63-65.

Розміщенням арештованих по камерах, як я вже показав, займався особисто Брук. Коли ж він був зайнятий або його не було, він чомусь доручав цю справу Пустовойтову або Грушевському. Обидва тоді були начальниками відділків. Грушевський намагався розставити арештованих так, щоб ті, хто зізнався, обов'язково потрапили у камери до тих, хто не зізнався. На мою думку для того, що ті арештовані які зізналися, зможуть вплинути на тих, хто не зізнався. Було багато випадків, як я згадую, коли ті арештовані, які зізналися, в камерах потрапляли під вплив тих, хто не зізнався, і невдовзі відмовлялися від своїх свідчень. Після закінчення слідства, як я згадую, після складання обвинувального висновку, справи здавалися до обліково-оперативної групи, яка закінчувала їхнє оформлення для направлення за підсудністю...

Само ж слідство по багатьом справам велося все-таки однобоко. Свідки по справах не викликалися, практичну діяльність арештованого не вивчали... Слід сказати, що ні Козельський, ні Брук ніколи не давали настанов слідчим і навіть відзначали, щоб цим не займалися, в частині з'ясування та уточнення протиріч, які були у свідченнях арештованих у частині висвітлення ними того або іншого факту про діяльність іншого арештованого... По деяким справам (точно сказати по яким, зараз не пам'ятаю) не сходилося дати вербування в організацію. Ці обставини ні Бруком, ні Козельським не викривалися і слідчим не давалися вказівки, а навіть заборонялося уточнювати свідчення арештованих... Пам'ятаю, що після закінчення слідства матеріали справи обвинуваченому не пред'являлися. Цього не вимагалося ні з боку керівництва СПВ УДБ НКВС УРСР, ні з боку прокуратури зі спеціальних справ, яка спостерігала тоді за слідством»⁶⁵.

1 січня 1936 року із ГУДБ НКВС СРСР надійшла телеграма, у якій повідомлялося про те, що у Горькому викрито «емісара Троцького» – викладача горьківського педагогічного інституту В.П. Ольберга. Прочитавши телеграму, Козельський сказав Бруку: «Тепер бачиш? Мої побоювання підтвердилися, справа йде до розв'язки!»⁶⁶. Зрозумівши, що репресії вийшли з-під контролю

і за ґратами опиняться близькі йому люди, Козельський наступного дня застрелився. На що Брук заявив своїм товаришам по службі: «Інтелігент смердючий, злякався!»⁶⁷ і мабуть ніколи він ще не говорив такої щирої правди.

8 січня 1936 р. Бруку було присвоєне спеціальне звання капітана державної безпеки, яке дорівнювало загальноармійському полковнику. В поданні керівництво НКВС УСРР відмічалися заслуги «старого чекіста» в «агентурно-оперативній роботі: розробив і ліквідував ряд контрреволюційних анархістських груп і антирадянських партій, справу керівника терористичного бойового загону молоді «Спілка української молоді» Павлушкова; брав активну участь в розробці та ліквідації контрреволюційної організації «Спілки визволення України»; брав участь в ліквідації ряду контрреволюційних підпільних організацій – справи «Втікачі», «Компанія», «Весна», «Український національний центр», «Української військової організації», «Польської організації військової», троцькістського центру в Україні – справи «Конгломерат» і бойової терористично-меншовицько-троцькістської організації (агентурна справа «Об'єднанні»⁶⁸.

Соломон Брук продовжував натхненно працювати і новий начальник секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Пейсах Меєрович Рахліс у службовій характеристиці зазначив, що за період з 1-го січня по 1-ше липня 1936 р. його підлеглий «Здійснює керівництво агентурою по троцькістам у кількості 4-х чоловік. По тому ж об'єкту керує агентами периферії у кількості 6 осіб. По меншовиках має на особистому зв'язку 2-х агентів, по сіоністам 3-х інформаторів. Брав участь у вербовці двох цінних агентів по троцькістам і меншовикам. За звітний період керував агентурною розробкою і слідством по справі великої троцькістської організації в Україні – агентурні розробки «Об'єднання» і «Угодовці». Брав участь у допитах 48 арештованих, в той же період вів агентурну розробку і слідство з ліквідації серйозної контрреволюційної організації «Народна партія» (агентурна розробка «Мрія») і брав активну участь у допиті 8 арештованих»⁶⁹.

⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 338-343.

⁶⁶ Наше минуле. – К., 1993. – С. 124.

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 45886-ФП, арк. 166.

⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 80.

⁶⁹ Там само, арк. 31.

Керівництво УСРР на жовтневій демонстрації 1936 року.
У нижньому ряду другий зліва вірогідно Пейсах Меєрович Рахліс.

За таку ударну роботу Балицький у червні 1936 р. клопотав перед наркомом внутрішніх справ СРСР про нагородження Брука урядовою нагородою в числі «чортової дюжини» провідних українських співробітників секретно-політичного відділу⁷⁰, втім і цього разу Соломон Соломонович лишився без ордену. У якості компенсації Балицький 19 жовтня 1936 р. підвищив Брука у посаді до помічника начальника секретно-політичного відділу спочатку за сумісництвом з посадою начальника 1-го відділку, а 9 січня 1937 р., коли СПВ вже називався 4-м відділом УДБ НКВС УРСР, зробив Соломона Соломоновича просто помічником начальника відділу. Тепер Брук безпосередньо керував роботою 1-го та 2-го відділків 4-го відділу, які займалися боротьбою з троцькістами, правими та колишніми членами антирадянських партій та, за свідченням його колишнього підлеглого Володимира Михайловича Казакевича «мав безпосереднє відношення до всіх справ, які виникали у підлеглих

йому відділках»⁷¹. У відділі був заведений порядок, коли слідчі не могли фіксувати в протоколах допитів нові прізвища без згоди на то Рахліса або Брука.

Про неповторний стиль спілкування С.Брука з арештантами розповідь пізніше одна з його жертв Б.А. Веселий: «Ми знаємо, що ви безкозирна двійка у цій колоді, але так потрібно»⁷²;

«запам'ятайте, романтику, що у нас таке саме виробництво, як і інші фабрики та заводи. Нехай дають побільше сировини, ми вже як-небудь випустимо готову продукцію»⁷³.

Володимир
Михайлович
Казакевич
(1930-ті рр.)

⁷⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 187.

⁷¹ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 333.

⁷² Там само, арк. 266.

⁷³ Там само, арк. 267.

Втім Соломон Соломонович не помічав, що поступово з круп'є перетворюється у безкозирну карту. Його особова справа у 1936 р. стала поповнюватися матеріалами, які кидали тінь на «світлий образ» чекіста-слідчого. Стало відомо, що у 1935 році в Ленінграді був заарештований і наступного року засуджений до 3-х років позбавлення волі рідний брат, колишній чекіст – Ілля, «який прикриваючись партійним квитком» вороже відгукувався про керівництво партії та уряду, поширював анекдоти про вбивство С.М. Кірова, і виказував контрреволюційні погляди про ліквідацію куркульства і колективізацію⁷⁴.

Потім почали «впливати старі гріхи». 22 листопада 1936 р. начальник відділу кадрів НКВС СРСР М.Й. Литвин запросив у начальника відділу кадрів НКВС УРСР Р.А. Чирського партійну характеристику на Соломона Соломоновича та результати проходження ним перевірки партійних документів, оскільки в атестації за 1928 р. відзначалося, що «в партіях не твердий, прихильник абсолютної демократії в партії, але фракційної роботи або навіть агітації не веде»⁷⁵.

Роман Антонович
Чирський
Кінець 20-х років

Черговий тест на відданість комуністичній партії С. Бруку довелося пройти у травні 1937 року, коли партійний комітет УДБ НКВС СРСР розглянув його персональну справу. З'ясувалося, що «Брук не виявляв у 1926–1928 рр. «троцькістських коливань», але не повідомив товаришів по партії про свій виступ у 1926 р., на якому він пропонував розгорнути дискусію в партії, нібито для виявлення троцькістів». Партком, враховуючи «непримиренність Брука до троцькістів і визнання ним своєї помилки», обмежився зауваженням⁷⁶.

⁷⁴ Там само, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 57.

⁷⁵ Там само, ф. 12, спр. 2472, арк. 19.

⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 60.

⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп.1, спр. 45886-ФП, арк. 172.

⁷⁸ Там само, арк. 173.

⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 113.

Новим потрясінням для Брука стало призначення 11 травня 1937 р. Балицького начальником УНКВС по Далеко-Східному краю. У 4-му відділі більш за всіх панікував Брук, який розпочав складати списки співробітників для від'їзду до Хабаровська разом з колишнім наркомом⁷⁷.

Коли в наркоматі почали знімати портрети Балицького співробітники були здивовані та почали хвилюватися. За свідченням помічника начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Миколи Олексійовича Григоренка «Брук почав хвилюватися більше за всіх, його буквально неможливо було пізнати. Я і Грушевський (начальник українського відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР – авт.) його не раз питали, чому він так сильно хвилюється. Він відповідав лайкою та казав, що ми нічого не розуміємо»⁷⁸.

Своє хвилювання Брук згодом так пояснював наркомові внутрішніх справ СРСР Миколі Єжову: «Я був впевнений (я це виказував товаришам), що на Україну приїде товариш Леплевський, з яким у мене також були зіткнення – неприємні, а головне я у квітні цього року допитав обвинуваченого Пашуканіса (у 1936 – 1937 рр. – заступник наркома юстиції СРСР – авт.), який показав про Ягуду та інших, у тому числі про брата Леплевського (Леплевський Григорій Мойсейович – у 1934-1938 рр. помічник прокурора СРСР – авт.). Знаючи товариша Леплевського як людину злопам'ятну, я був переконаний, що він мені не простить цього. В цьому я не помилюся»⁷⁹.

Новий нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Мойсейович Леплевський не поспішав заарештовувати Брука та надіслав його до Харкова, куди на суд виїзної сесії Військової Колегії СРСР звозили троцькістів з усієї Лівобережної України. 3 липня 1937 р. він прибув до колишньої столиці УСРР та зайшов до начальника обласного УНКВС Самійла Соломоновича Мазо. Комісар державної безпеки 3-го рангу не забажав слухати доповідь Брука про підготовку судового процесу, а спитав про побиття заарештованих співробітників, про що

Соломон Соломонович пізніше писав так «І раптом, не зв'язано, нібито він розмовляє сам з собою – «але я бити не дамся». При цьому він відразу почервонів, зрозумів, що сказав зайве. Я ухопився за це, спитав: «Чому ти думаєш, що тебе заарештують, за що тебе можуть заарештувати». Він зовні менш роздратовано відповів: «Хіба тепер потрібно мати за що? Письменному (заарештований начальник 6-го відділу УДБ НКВС УРСР – авт.) або Александровському (заарештований заступник начальника Головного розвідувального управління РСЧА – авт.) дадуть у боки і вони почнуть говорити «фунфаєр інфунвасер» (не точний переклад з єврейської, це означає що вони почнуть говорити всілякі небилиці). Тебе візьмуть і доведи потім, що ти не верблюд»⁸⁰. Наступного дня, довідавшись про своє виключення з кандидатів у члени ЦК КП(б)У, Мазо застрелився у власному кабінеті.

Самуїл Соломонович Мазо (1937 р).

Брук же намагався довести свою відданість партії та нещадність до ворогів народу: «я через хворобу прокурора та зайнятість голови Колегії, сам, за їхнім дорученням, провів операцію по виконанню вироків над 75 троцькістами (це може підтвердити голова Колегії, що засідала у Харкові 8,9, 10 і 11 липня)⁸¹.

11 липня, завершивши процедуру виконання смертних вироків над троцькістами, Брук, ймовірно, літаком, повернувся до Києва і вже за кілька

годин був заарештований у своєму робочому кабінеті заступником особливоуповноваженого НКВС УРСР Юрієм Михайловичем Толкачевим, оперуповноваженим Василем Корнійовичем Козаченком і заступником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Матвієм Михайловичем Герзоном. Серед іншого вилучили револьвер системи «Браунінг» № 2, з якого ще кілька годин тому Соломон Соломонович розстрілював троцькістів⁸².

Того ж дня помічник оперуповноваженого 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР Йосиф Абрамович Лихолатников, записавши у поняті свою колегу по відділу Елю Нахімовну Спектор та двірника Федора Гавриловича Приходька, вчинив трус вдома у Брука за адресою: вулиця Виноградна⁸³ № 18, квартира № 18. Було вилучено звинувачувальний вирок у справі «СВУ», що мав гриф «цілком таємно», фотоапарат «ФЕД» та вогнепальну зброю (маузер, револьвер «Наган», пістолет «Браунінг»)⁸⁴.

Йосиф Абрамович Лихолатников (кінець 1940-х рр.)

Дружина Брука Ганна⁸⁵ в той час відпочивала з дітьми - Броніславом (1929 р.н.) і Зінаїдою (1930 р.н.) у будинку відпочинку НКВС УРСР імені Дзержинського в Одесі. Про арешт чоловіка довідалася під час телефонної розмови в ніч з 14 на 15 липня 1937 р. від М.Герзона, який зайняв кабінет Соломона Соломонович⁸⁶. За місяць, після вилучення з квартири мебелі, посуду і постільної білизни, Анна з дітьми виїхала до вітчима у Рудню⁸⁷.

⁸⁰ Там само, т. 1, арк. 51.

⁸¹ Там само, т. 2, арк. 112.

⁸² ГДА СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 64826, т. 1, арк. 6.

⁸³ Нині вулиця Пилипа Орлика.

⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 1, арк. 8-8зв

⁸⁵ Ганна Львівна Брук-Спектор (1909 р. н.) з січня 1926 р. по серпень 1930 р. Працювала друкаркою в розвідувальному, економічному, контррозвідувальному та секретному відділках Київського окружного відділу ДПУ. З Бруком познайомилася у 1926 році, а через два роки вийшла за нього заміж (ГДА СБУ, ф.5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 154 – 154 зв.)

⁸⁶ Там само, арк. 154зв.

⁸⁷ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 156 зв.

Слідчий, старший лейтенант держбезпеки Юрій Толкачов звинуватив свого колишнього колегу у причетності з 1927 року до контрреволюційного троцькістського підпілля, приховуванні інформації про суїцидальні настрої Мазо, у недолугому веденні слідства стосовно діяльності законспірованого троцькістського центру на чолі з колишнім заступником голови РНК УСРР Юрієм Коцюбинським.

Ізраїль Мойсейович Леплевський (1937 р.)

Для спростування висунутих звинувачень Брук обрав форму письмової заяви на адресу наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського. «Знаю завчасно, – зауважував С. Брук у своєму зверненні від 12 липня 1937 року до очільника республіканського силового відомства, – «що детальна заява мені нічим не допоможе, участь мою вирішив сам факт арешту. Не для того саджати чекіста, щоб він коли не будь побачив білий світ, але все ж пишу і дуже прошу Вас розпорядитися долучити її до моєї справи»⁸⁸. У заяві колишній чекіст прагнув переконати наркома І. Леплевського в тому, що він не належить до ворожого угруповання, наводячи при цьому доволі кумедну історію особистого протистояння з представниками троцькізму в лавах ДПУ: «з 1926 р. активно боровся з троцькістами. При першій операції по троцькістам мене активний троцькіст (здається Плесецький) вдарив портретом Троцького при спробі зняти його зі стіни». Категорично не погоджувався С. Брук з твердженням слідчого Ю. Толкачова, що призначення його начальником 1 відділку секретно-політичного відділу ДПУ УСРР в 1934 року було результатом лобістських зусиль прихованих троцькістів, які проникли центральний апарат силового відомства. Ініціатива висунення на відповідальну посаду як свідчив Соломон Соломонович належала заступнику начальника секретно-політичного відділу УДБ НКВС Борису Козельському: «Я схильний пояснити і це безумовно так. Що взяв він мене на троцькістів тому, що відділку по-

трібно було довести що при мені він запрацює, а загальновідомо, де б я не сидів – були справи»⁸⁹.

Аргументи опального чекіста ніяк не вплинули на комісара держбезпеки 2-го рангу Ізраїля Леплевського і допити Соломона Брука щодо його зумисного гальмування розслідування причетності високопосадовців Георгія П'ятакова, Івара Смілги, Євгена Преображенського до московського троцькістського центра продовжилися. Ось як описував Соломон Брук у зверненні до наркома внутрішніх справ СРСР

Юрій Михайлович Толкачов (1920-ті рр.)

М.Єжова застосування до нього тортур та навмисні форми жорстокого поводження під час ув'язнення: «З перших днів слідства я відчув, що на об'єктивність мені чекати нічого, погрози бути побитим і зойки, що роздирають душу, осіб яких били у сусідній кімнаті, привели мене спочатку до невдалої спроби накладати на себе руки, а потім мені спала думка написати Вам, щоб ви викликали мене зі справою до Москви, де об'єктивність покаже, що я не винен. Коли в ніч з 26/VII на 27/VII я, прийшовши на допит, передав слідчому заяву на ваше ім'я, він відповів «Ми тобі зараз покажемо Москву», в кімнаті в той час були Козаченко, Зелений, а потім зайшов особливоуповноважений Блюман, який прочитав заяву та віддав наказ – дослівно: «Бийте його, покажіть йому де Москва знаходиться», вийшов і зателефонував моєму слідчому Толкачову, щоб мене забрали до іншої кімнати. Мене повели до кімнати, де на дверях був наклеєний папірець «стороннім особам вхід суворо заборонений», або просто «вхід заборонений». З цього приводу Толкачов іронізував: «бачиш, а тебе пускаємо». Щойно я зайшов, закрили завісу, першим розпочав Толкачов. За ним Зелений, затиснув голову мою між своїми ногами та розпочав, як він при цьому промовляв, відбивати нирку. Потім теж саме виробляв Козаченко. Після цього методу

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само, арк. 35.

Козаченко почав бити мене кулаками в живіт, коли я намагався руками захистити себе від ударів в обличчя. Він мене по обличчю, коли я намагався руками захистити себе від ударів в живіт. Так тривало майже півгодини. Коли це не допомагало, Козаченко вийшов з кімнати, приніс з собою велику дубову палку, а Зелений приніс складений в кілька разів електричний провід і почалася форменне катування. Як я не налаштував себе до цього биття, обіцяного слідчим, я, на свій сором, не витримав і став на злочинний шлях обмовлення себе та людей... Переживання мої, тов. ЄЖОВ, описати на папері я не в силах. Кожен підйом на допит до слідчого, під руку виводного (сам я ходити не мав спроможності), який за декілька тижнів до цього водив заарештованих до мене, а тепер веде мене в такому стані, коштувало мені здоров'я мабуть більше, чим саме побиття. Найобурливіше було знущальне ставлення після «допиту», нібито питання – «ну, як здоров'я», може звернешся до лікаря» на моє небажання. Що це не зручно, він заперечив: «Дурниці, що ти соромишся, ми не заперечуємо», продовжуючи» ось чуєш всі ці зойки (в цей момент були чутні крики тих кого били з інших вікон будівлі), це все в центрі міста. Ми знаємо, що народ чує, хай чує, знову заарештовані швидше покази дадуть... Протокол мій писався таким чином. Спочатку слідчий говорив зі мною, питаннями, що наводять, показував, що йому потрібно. Потім він фіксував, окремі місця пропускав, пропонуючи мені виправити їх своєю рукою для того, щоб придати протоколу більше правдоподібності. Що це, ніби то, пише не сам слідчий, а точно зі слів арештованого, останній навіть виправляє... 14 вересня я був викликаний до слідчого і мені було повідомлено ним, що я викликаюся до Москви... При цьому мені слідчий Толкачов заявив, що зі мною можливо буде говорити товариш Єжов, і спитав у мене, чи буду я говорити про побиття. Я прямо відповів, що буду, оскільки не вірю, що мене били, як було заявлено, з відома та згоди товариша Єжова. На що Толкачов, посміхнувшись, відповів «Переконаєшся», додавши іронічно «а секретарю ЦК потрібно говорити, звичайно, правду. Може статися, що наше побиття, проти московського, тобі покажеться ласкою»⁹⁰.

⁹⁰ Там само, арк. 114-115.

⁹¹ Там само, т. 1, арк. 67, 69.

⁹² Там само, арк. 101-103.

⁹³ Там само, арк. 141-142.

⁹⁴ Там само, т. 2, арк. 53-54.

Після виснажливих допитів наприкінці липня 1937 року у заяві на ім'я І. Леплевського Соломон Соломонович визнав свою участь в антирадянській організації в лавах НКВС УРСР на чолі з колишнім наркомом Всеволодом Балицьким. Серед учасників змови С.Брук назвав співробітників секретно-політичного відділу НКВС УРСР в 1934-1936 роках: Бориса Козельського, Пейсаха Рахліса, Семена Долинського-Глазберга, Олександра Шерстова, Миколу Григоренка, Сергія Пустовойтова, а також керівників обласних управлінь наркомату внутрішніх справ в Українській РСР⁹¹. Крім того, Брук визнав за собою провину в тому що всілякими хитромудрощами відтягував арешт замаскованих троцькістів – третього секретаря ЦК КП(б)У Миколу Попова, наркома землеробства УРСР Лева Паперного, першого секретаря Донецького обкому КП(б)У Саркіса Саркісова, першого секретаря Київського міськкому КП(б)У Івана Сапова, директора Інституту історії України АН УРСР Арташеса Сараджева⁹².

Теку компрометуючих матеріалів на С.Брука поповнили і свідчення заарештованих колег. Зокрема лейтенант держбезпеки Микола Дмитрович Грушевський повідав про незаконні методи слідчої та агентурно-оперативної роботи Соломона Соломоновича: «Свідчення склалися заарештованими в камерах. Для цього в окремих камерах спеціально збирались визначені арештанти. Показання склалися колективно. Розсадженням в камерах відав БРУК про чому він і керував зізнаннями заарештованих. Було достатньо, щоб БРУК захотів, зізнання заарештованого було забезпечено і слідчий мав успіхи. Потрапивши в немилість до БРУКА слідчий сидів без результатів слідства. Камерна робота при якій заарештованим часто підказували потрібні прізвища продовжувалася на самих допитах. Бралась тільки вигідні покази. Невигідні або не брались взагалі, або покази приховувались»⁹³. У середині серпня 1937 р. до справи С.Брука долучили заяву секретного агента НКВС «Леонтєва» (Юхима Берковича Кравця). Сексот «Леонтєв» стверджував, що під впливом куратора Соломона Брука підготував вигадані відомості про існування в Києві нелегальної меншовицької організації⁹⁴.

Прекрасно усвідомлюючи роботу безжального репресивного механізму в країні Рад, Соломон Соломонович все таки не полишав надію відвести від себе каральний меч радянської Феміди, намагався чіплятися за будь-яку найменшу можливість вийти зі скрутного становища. Шанс врятуватися з'явився несподівано. За словами колишнього начальника 8-го (обліково-реєстраційного) відділу ГУДБ НКВС СРСР В.Є. Цесарського коли «з України був привезений альбом на учасників контрреволюційної організації, що складалася з співробітників НКВС УРСР, на них обвинувачені Брук і Григоренко (начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Чернігівської області – авт.) викривали Глебова, колишнього заст. нач. 4-го відділу (СПВ) ГУДБ. Мені Литвин (начальник 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР – авт.) говорив, щоб я Брука і Григоренка викликав до Москви для переговорів, оскільки вони дають свідчення на Глебова. Я отримав санкцію колишнього заст. наркома Фриновського на виклик їх для передопиту до Москви»⁹⁵.

Опинившись у середині вересня 1937 р. в Бутирській тюрмі, С.Брук намагався показати себе у вигідному світлі під час зустрічі з начальником 8-го (обліково-реєстраційного) відділу ГУДБ НКВС СРСР старшим майором держбезпеки Володимиром Цесарським. Однак сподівання на краще майбутнє не виправдалися. Попри гіркі розчарування Брук продовжував уповати на підтримку приближеного до наркома Єжова високопосадовця та в черговий раз звернувся до нього з проханням:

Зіновій Наумович
Глебов-Юфа
(1930-ті роки)

«СТАРШОМУ МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НКВД тов. ЦЕСАРСКОМУ від ув'язненого Брука С.С. Продовжую перебувати в 66 камері Бутирки, де замість 25 осіб сидить 135, сплять під нарами, говорять, що сюди саджають за провину, за що мене карають, невже за мою чистосердечну роз-

мову з Вами. Проте ця бесіда моя з Вами краще, чим поведінка моя в Києві, де я оговорив себе та людей, хоча я відмовився від своїх показів. Саджають інколи у подібні камери за погану поведінку – «шкідливі роздуми» в камері, цього у мене не має і бути не може. Я сидів на слідстві безперервно 8 років і знаю, як потрібно себе тримати, керував агентурою в цьому напрямку. Ні як не можу зрозуміти, за що мене тримають в таких умовах, жахливих, ускладнюється ще моє становище і тим, що окремі з заарештованих мене упізнали (а я кажу, що я військовий). Вибачте мене, тов. ЦЕСАРСЬКИЙ, я набридаю Вам тому, що мені розповіли в Києві, що я їду у Ваше розпорядження. Ще раз дуже прошу викликати мене до себе, я згадав дещо про ту особу, про яку я говорив з вами. Ще прохання, якщо в Києві не приклали моїх заяв про відмову прикладіть довідку до справи у дусі моєї бесіди з Вами 20/9. Ув'язнений БРУК камера № 66»⁹⁶.

Не отримавши відповіді від В.Цесарського та не відчувши на собі послаблення режиму утримання у слідчому ізоляторі, Брук став домагатися особистої зустрічі з Миколою Єжовим у справі, в якій фігурують «дуже видатні члени ЦК ВКП(б)»⁹⁷. Ретельні зусилля Брука домогтися

Володимир Юхимович
Цесарський
(1930-ті роки).

рандеву з очільником союзного наркомату внутрішніх справ теж виявилися марними. За даних обставин Соломон Соломонович вирішив підготувати розлогий лист (10 аркушів) на адресу господаря Луб'янки, в якому вважав за корисне викласти усі свої заслуги під час роботи в ЧК-ДПУ-НКВС: «Я вступив в партію і в наші органи на початку 1920 р. і без жодного дня перерви працював до свого арешту. Розпочав роботу на самому низькому щаблі, як тоді називалось, з оперативного комісара, тобто комісара по обшукам та арештам, потім перейшов в чергові

⁹⁵ Выписка из протокола допроса Цесарского Владимира Ефимовича, быв. нач. УНКВД Московской обл. от 2 января 1939 года/ Ксерокопія – Особистий архів авторів.

⁹⁶ Там само, арк. 131.

⁹⁷ Там само, арк. 75.

коменданти, потім комендантом Харківської ЧК... Ви вперше в 1936/1937 р. належним чином оцінили цю роботу, представивши цих працівників до вищої нагороди Союзу – до Ордену, а тоді повторюю нас не особливо цінували. Ця звичка не цуратися чорної роботи залишилась зі мною до останнього моменту. І в оперативній роботі я завжди вникав в самі дрібниці справи, любив сам починати і довести справу до кінця, так я почав і довів справу С.В.У., за яку я був представлений до ордену «Червоного прапора» (отримав його не я, а як тоді велося, начальство – БАЛИЦЬКИЙ), справу військово-офіцерської організації, української військової організації, польської військової організації і нарешті троцькістські організації і групи. Не має жодного троцькіста (а їх було заарештовано сотні), щоб не допитував або не допомагав слідчому в процесі слідства конкретними порадами... З гордістю заявляю, що не має на Україні жодного периферійного оперативного співробітника, який би мене не знав чи не поважав, це можливо самохвальство, але це так... Мій підпис є на актах з виконання вироків над троцькістами. Всього лише за день до свого арешту в Харкові, де були стягнуті для суду Військової Колегії троцькісти лівобережжя України, я у зв'язку з хворобою прокурора та зайнятості голови Колегії сам, за їх дорученням, провів всю операцію з виконання вироку над 75-ма троцькістами (це може підтвердити голова Колегії, що засідала в Харкові 8, 9, 10 і 11 липня), як бачите я почав і закінчив свою роботу в наших органах самою чорною, але разом з тим її почесною частиною. Мій партійно чекістський шлях бездоганний, якщо не вважати невдалий виступ на зборах восени 1926 року це були перші збори про опозицію в партії... Мені ще 39 років, я відчуваю себе спроможним ще не одну справу повернути, якщо мені буде надана можливість. Прошу Вас тов. ЄЖОВ зрозумійте мене і не дайте загинути. Врятуйте мене головним чином в інтересах нашої партії»⁹⁸.

Благальний лист С.Брука зовсім не розчужив генерального комісара держбезпеки. Не допомогла і відмова від брехливих свідчень на

З.Глебова на допиті 11 січня 1938 р.⁹⁹. За словами Цесарського Брука та Миколу Олексійовича Григоренка «передопитував колишній заст. нарком Фриновський у присутності заст. прокурора Союзу Рогинського, голови військової колегії Ульріха та моєму... Вони відмовилися від свідчень на Глебова і стосовно своєї контрреволюційної діяльності. Григоренку у частині зняття свідчень на Глебова і себе повірили і він був звільнений та відновлений у правах співробітника НКВС»¹⁰⁰.

Микола Олексійович
Григоренко
(кінець 1940-х рр.)

У лютому 1938 р. старшого лейтенанта державної безпеки Григоренка призначили начальником 11-го (водного) відділу УДБ УНКВС Сталінградської області. Поталанило йому вціліти і під час «беріївської чистки», коли він відбувся звільненням з НКВС «через неможливість подальшого використання». Під час Другої світової війни служив в органах військової контррозвідки.

Вже за кілька днів начальником відділку 8 відділу ГУДБ НКВС СРСР, капітаном держбезпеки Мойсеєм Ланцєвицьким було підготовлено обвинувальний висновок у справі С.Брука. У процесуальному документі були викладені, на думку слідства, факти злочинної діяльності колишнього помічника начальника 4 відділу УДБ НКВС УРСР. Серед них: приховування слідчих матеріалів, які могли б попередити вбивство партійного діяча Сергія Кірова та участь у контрреволюційній троцькістській змові, яка існувала в лавах НКВС УРСР. 8 лютого 1938 року С. Бруку в особливому порядку було винесено смертний вирок, який того ж дня було виконано у Москві¹⁰¹.

⁹⁸ Там само, арк. 111-120.

⁹⁹ Там само, арк. 142.

¹⁰⁰ Выписка из протокола допроса Цесарского Владимира Ефимовича, быв.нач. УНКВД Московской обл. от 2 января 1939 года/ Ксерокопия – Особистий архів авторів.

¹⁰¹ Там само, арк. 110.

А.Л. Брук-Спектор лише у 1939 р. було повідомлено, що чоловіка засуджено до 10 років без права переписки¹⁰². У часи «хрущовської відлиги», у грудні 1954 року Анна Брук наважилася звернутися до Комітету держбезпеки при Раді міністрів СРСР з проханням встановити подальшу долю зниклого безвісти чоловіка та переглянути його справу на предмет реабілітації.

У ході службової перевірки співробітники КДБ встановили, що Брук в якості слідчого НКВС застосовував до заарештованих незаконні методи дізнання та фальсифікував справи. У посмертній реабілітації Соломона Соломоновича було відмовлено. У 1989 р. родичі поновили клопотання, але висновок прокуратури у справі Брука лишився незмінним.

References

- Bazhan, O., Zolotarov, V. (2013) Pershyi sekretar VUChK (Storinky biohrafii starshoho maiora derzhavnoi bezpeky Oleksandra Rozanova) . Kraieznavstvo, 2, 197-205. [in Ukrainian].
- Bilokin, S. (1999). Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhireloznavche doslidzhennia. T. 1. Kyev. [in Ukrainian].
- Bilokin, S. (2012). Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy» y perspektyvy yii dalshoho vyvchennia. Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini, 22, 385-442. [in Ukrainian].
- Bolshevystskoe rukovodstvo. Perepyska. 1912-1927. (1996). Moscow: ROSSPЭN. [in Russian].
- Borchuk, S. Isai Falkevych (1883–1937) – revoliutsioner, prokuror, tsenzor, holova pravlinnia «URE», «prykhovanyi trotskist» (2012). Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB, 1, 226-242. [in Ukrainian].
- Brytenkova, L.V. (2016). Карыгзын Yvan Fedorovich y naslednyky, kuptsy, fabrykanty-samovarshchyky (konets XIX – nachalo XX vv.). Letopys tul'skoho predprynimatelstva. Tula. [in Russian].
- Ф.Э. Dzerzhynskiy - predsedatel VChK-ОНПУ. 1917-1926 / Sost. A.A. Plekhanov, A.M. Plekhanov (2007). Moscow: MFD: Materyk. [in Russian].
- Kravchenko, N. (2013). Reabilitovanyi istoriiei: Zvada Hnat Hnatovich. Hileia: naukovyi visnyk, 77, 63-65. [in Ukrainian].
- Nashe mynule. (1993). Kyev. [in Ukrainian].
- Petrov, N., Yansen, M. (2000) «Stalynskiy pytomets» - Nykolai Yezhov. Moscow. [in Russian].
- Prystaiko, V.I., Shapoval Yu.I. (1995). Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy»: Nevidomi dokumenty i fakty. Kyev: Intel. [in Russian].
- Shapoval, Yu. Y., Zolotarev, V. A. (2017) «Hylytyna Ukrainy»: narkom Vsevolod Balytskyi y eho sudba. Moscow: Polytycheskaia entsyklopedyia. [in Russian].
- Shevchenko, L. (2005). Hryhorii Natanovich Lozovyyk. Znevazhena Klio: Zb. st. / Holov. red. Yu.Z. Danyliuk. Kyev: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 298-304. [in Ukrainian].
- Shevchenko, L. (2005). Lev Natanovich Sakhnovskiy. Znevazhena Klio: Zb. st. / Holov. red. Yu.Z. Danyliuk. Kyev: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 413-416 . [in Ukrainian].
- Sniehirov, H.(1990). Naboi dlia rozstrilu (Nenko moia, nenko...). Liryko-publitsystychna rozvidka. Kyev. [in Ukrainian].
- Tumshys, M.A., Zolotarëv, V.A. (2017). Evrey v NKVD SSSR. 1936-1938. Opyt byohrafycheskoho slovaria. Moscow: Unyversytet Dmytryia Pozharskoho. [in Russian].
- VChK-HPU. Dokumenty y materyaly / Red.-sostavyytel Yu.H. Felshtynskiy. (1995). Moscow. [in Russian].
- V.Y. Lenyn y VChK. Sobrane dokumentov (1917–1922 hh.). (1975). M.: Polytyzdat. [in Russian].
- Yurkevych, Yu. (1992). Spohady 1929–1934 rokiv. Zona, 1, 9-10. [in Ukrainian].
- Zolotarov, V.A. (2003). ChK-DPU-NKVS na Kharkivshchyni, Kharkiv:Folio. [in Ukrainian].
- Zolotarov, V., Bazhan, O. (2012). Sekretar Odeskoi pidpilnoi kontrozvidky: shtrykhy do portretu komisara derzhavnoi bezpeky 3-ho ranhu S.I. Zapadnoho. Pivdennyi Zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh. - Odesa, 15, 209 - 228. [in Ukrainian].

¹⁰² ГДА СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 64826, т. 2, арк. 154зв.